

נחלת בנימין – נחלת שכינה (חלק א)

פתיחה

בשיעורים הבאים נעסוק בברכת משה לבנימין, תוך ניתוח המשמעויות של היות נחלת בנימין נחלת שכינה. נתחיל בניתוח הברכה עצמה, ובפרט בהבנת המילה "כתפיר", ואחר כך נבחן את המשמעויות השונות של השראת שכינה במקום נמוך. עיון זה מהווה השלמה מסוימת לניתוח מצבה הטופוגרפית של ירושלים, תוך התייחסות למשמעויותיו הרוחניות.

בשיעור זה נעסוק בע"ה בביאור משמעותה של ברכת משה לבנימין:

"לבנימן אמר ידיד ה' ישפן לבטח עליו חפץ עליו כל היום ובין כתפיו שכך"
(דברים ל"ג, יב).

בברכה זו קושרת התורה לראשונה את השראת השכינה למקום מסוים בארץ ישראל - נחלת בנימין. להלן ננסה להבין את המיקום המופיע בברכה ואת משמעותו: מדוע נבחרה נחלת בנימין להיות נחלת שכינה, במה מתבטא הדבר ומהן השלכותיו.¹

א. ברכת משה לבנימין

1. סדר השבטים בברכת משה ומקומו של בנימין בה

בפרשת וזאת הברכה (דברים ל"ג) מתוארת ברכת משה לשבטים לפני מותו. על מנת להבין את הברכה לבנימין, עלינו לעיין תחילה בסדר השבטים בברכה: ראובן, יהודה, לוי, בנימין, יוסף, זבולון ויששכר, גד, דן, נפתלי, אשר (שמעון חסר).²

ארבעת השבטים האחרונים הם בני השפחות, וגם גאוגרפית הם מצויים בקצות הארץ (בעבר הירדן המזרחי ובצפון). זבולון ויששכר הם אחרוני בני לאה, ומבחינה גאוגרפית נחלתם בצפון. השבטים שמקומם בברכה טעון הסבר הם אפוא חמשת השבטים הראשונים – ראובן, יהודה, לוי, בנימין ויוסף – שאין

קריטריון אחד לסדר הופעתם, והוא נראה כשילוב כלשהו של סדר לידתם ושל סדר התנחלותם הגאוגרפי.

מקומו של ראובן בראש מובן, בהיותו בכור יעקב ולאה גם יחד. על שמעון, כאמור, מדלג הכתוב, דבר הקשור בוודאי גם בברכת יעקב.³ מה שנוותר אפוא להסביר הוא סדר ברכתם של ארבעת השבטים האחרים: יהודה, המנהיג המיועד למלכות, שנתברך לאחר ראובן; אחריו לוי ובנימין; ואחריהם יוסף.

דומה שיש כאן מעין מבנה כיאסטי. בשני הקצוות מופיעים שני הכוחות המרכזיים בעם ישראל בשעתו ולדורות: יהודה, המיועד למלכות מבני לאה, ויוסף – בכורה של רחל, המשנה למלך מצרים, שזכה לנחלה כפולה בארץ ישראל (נחלות אפרים ומנשה). בתווק, בין יהודה ליוסף, נתברכו לוי ובנימין. ואכן, מבחינה גאוגרפית מצויה נחלת בנימין בין נחלת יוסף (וליתר דיוק, נחלת אפרים) שבצפונה לבין נחלת יהודה שבדרומה, ואילו לוי, אין לו נחלה בארץ ישראל – ה' הוא נחלתו, מפני שהוא עובד המשכן (ראה דברים י', ט; י"ח, ב).

עם זאת, עדיין נשאלת שאלה: מדוע נתברך בנימין, בנה הצעיר של רחל, מיד לאחר לוי, ובכך קדם ליוסף בכורה? המפרשים עמדו על כך, וכך כתב רש"י:

"לפי שברכת לוי בעבודת הקרבנות ושל בנימין בבנין בית המקדש בחלקו סמכן זה לזה, וסמך יוסף אחריו שאף הוא משכן שילה היה בנוי בחלקו שנאמר 'וימאס באהל יוסף' (תהילים ע"ח, טז). ולפי שבית עולמים חביב משילה לכך הקדים בנימין ליוסף" (שם ד"ה לבנימין אמר).

לפי רש"י, סמיכות יוסף ובנימין אינה נובעת מהיותם בני רחל, כי אם מן המכנה המשותף לשלושת השבטים הללו - השראת שכינה - שבהתאם לה גם נקבע סדרם: תחילה נתברכו בזה אחר זה לוי, העובד במקדש, ובנימין, שבחלקו נבנה המקדש;⁴ ורק לאחריהם נתברך יוסף, שבחלקו שכן משכן שילה, החביב פחות מן המקדש הקבוע.

ראב"ע (שהובא בהערה 2) מבאר כי לוי ובנימין נסמכו "בעבור היות הלויים דרים בירושלים שהיתה בין יהודה ובין בנימין", ולפי זה הסמיכות נובעת גם מן הסמיכות הגאוגרפית, ולא רק בגלל השותפות לעניין השראת השכינה.

3 "שמעון ולוי אחים כלי חמס מכלתיהם. בסדם אל תבא נפשי בקהלם אל תחד כבדי כי באפם הרגו איש וברצנם עקרו שור. ארוך אפם כי עז ועברתם כי קשתה אחלקם ביעקב ואפיצם בישראל" (בראשית מ"ט, טז-יז). לוי תיקן את מעשיו בהתנהגות השבט אחרי חטא העגל, לפיכך היה פיזורו בקדושה, בערי הלוויים – בניגוד לשמעון, שנבלע בשבט יהודה. ואכמ"ל.

4 וכך לשון ר"י בכור שור על אתר: "על שהיו בני לוי משרתים במקדש שהיה בחלקו של בנימין, סמך ברכתו של בנימין לברכתו של לוי". ולשון חזקוני על אתר: "לפי שאומנותו של לוי בבית המקדש שהוא בחלקו של בנימין".

1 מעניין כי קאסטו מפרש פסוק זה בזיקת המקדש בבית אל (באמרו: "ירושלים בתורה" מתוך ארץ ישראל ג שנת תש"ד ע' 17).

2 נביא כאן בתמצית את דברי ראב"ע (דברים ל"ג, ו) (הראויים לעיון נרחב יותר) על סדר השבטים: "החל מהבכור כי כן המשפט. ולא הזכיר שמעון בעבור בעל פעור... ובעבור כבוד אהרון נתלה השבט ממנו... ואחר ראובן הזכיר יהודה שהוא בעל דגל... ואחר כן לוי ואחריו בנימין בעבור היות הלויים דרים בירושלים שהיתה בין יהודה ובין בנימין... ואחר כן שבט יוסף שלא יאחרנו, וכבר הקדים אחיו הקטן. ואחר כן זבולון... ואחר כן יששכר... וכאשר תמו בני הגבירות החל מגד, שהוא עם דגל בני הגבירות...".

גם רבנו בחיי (שם) מתייחס לסדר: "ראובן... לפי שהוא הבכור על כן נתן לו בברכתו משפט הבכורה. והקדים יהודה אחריו כי הוא הנוחל הראשון בארץ... ואחר יהודה ברך בני לוי, כי הם חונים בירושלים עם בני יהודה. ואחר בני לוי ברך בנימין, שהיתה נחלתם עם בני יהודה, והעיר ירושלים ובית המקדש בין יהודה ובין בנימין, והלויים יחנו עם שניהם, ואחר בנימין יוסף שלא יאחרנו...".

לשד"ל ביאור אחר לסדר השבטים, ולא נאריך בו.

2. תוכן הברכה

ניסוח הברכה מעורר כמה שאלות: מיהו "ידיד ה'" ? מיהו הנושא של הפסוק כולו? מה משמעות "ישפן לבטח עליו" ו"חפץ עליו"? מה פירוש "בין כתפיו שכן"? להלן ננסה, בעזרת המפרשים, לענות על שאלות אלו.

בפשטות, בנימין עצמו הוא ידיד ה'. אמנם הרמב"ן מחדש בפירושו על דרך האמת כי "ידיד ה' ישכון על בנימין", והכוונה לקב"ה.⁵

נושא הפסוק ופירושו תלויים בשאלה מיהו הידיד: אם הידיד הוא בנימין, שיעור הכתוב הוא שבנימין ישכון על ה', וה' יהיה חופף עליו כל הימים וישרה שכינתו בתוך ארצו; לפי ההבנה השנייה, שיעור הכתוב הוא שה' שוכן על בנימין.

הלשונות "חפף" ו"שכ"ן קשורות בברור בהשראת שכינה. המילה "חפף" רומזת לחופת כבוד, וראה למשל ישעיהו ד', ה: "וברא ה' על כל מכוני הר ציון ועל מקראיה ענו יומם ועשן ונגה אש להבה לילה כי על כל כבוד חפפה". הרמב"ן בפירושו טוען שהמילים "ישפן", "חפף" ו"שכ"ן" רומזות לשלושה מקדשים:

"יאמר במקדש ראשון 'ישכון לבטח עליו'... ואמר על בית שני 'חופף עליו כל היום', שלא שרתה בו השכינה, רק היתה מכסה ומגינה עליו [כפירוש רש"י בענין זה: מכסה אותו ומגין עליו, ל"ל], או חופף ממש 'ובין כתפיו שכן לימות המשיח'..."

ומסכם רבנו בחיי שברכת בנימין היא "למעלתו ולכבודו שהוא אושפיזיכו לשכינה... ולמדנו מכל זה שאין בכל השבטים כולן מבורך כבנימין בהשראת שכינה ובמעלה ובזכות ויש לו יתרון על כל יתר אחיו".⁶ מכל מקום, עולה מכאן זיקה בין השראת שכינה לבין בנימין.

על המילים "חפף עליו כל היום" מביא רש"י את דברי המכילתא: "לעולם משנבחרה ירושלים לא שרתה שכינה במקום אחר".

ב. "ובין כתפיו שכן"

ברצוננו להתעכב עתה על פירוש הביטוי "ובין כתפיו שכן". מובן שזהותם של השוכן ושל בעל הכתפיים תלויה בהבנת נושא הפסוק, שנידון לעיל. נתחיל את דיוננו בפירושו של החזקוני:

"ובין כתפיו – גבוליו, כמו 'אל כתף ים כנרת' (במדבר ל"ד, יא). שכן – כלומר: בין גבוליו של הקב"ה שכן בנימין, נחלתו סמוכה אצל בית המקדש".

פירושו של החזקוני קצת קשה. בתחילת פירושו, הכתפיים הן גבולותיה של נחלת בנימין, אך בהמשך הגבולות הם גבוליו של הקב"ה.

גם האבן עזרא מבאר את המילה 'כתפיו' כתיאור גבול, אולם פירושו קצת שונה: "לבנימין אמר - בעבור בנימין שהוא ידיד ה', ישכון בנימין לבטח על ה', וה' שוכן בין כתפיו".

ואכן, מתוך תשעת מופעיה של המילה כתף במובן הטופוגרפי באים שמונה – למעט זה שציטט חזקוני (במדבר ל"ד, יא) – בתיאור גבולותיה של נחלת בנימין והגבול הצפוני של שבט יהודה בספר יהושע. הרב יואל אליצור⁷ מניח כי המלה כתף היתה מלה ייחודית לאיזור זה. לדעתו, ככל הנראה ביטוי זה היה מקובל על בני בנימין והוא אומץ באופן חלקי על ידי שכניהם בצפון יהודה. בהתאם להבנה זאת, הברכה נאמרת לבנימין בדרך ספרותית המביעה חיבה לשבט בנימין, כאשר משה משבץ ביטוי אופייני לדרכי הלשון של אותו שבט.

המשמעות הטופוגרפית של המילה כתף היא מישור מוגבה שמדרונו תלול; הופעת המילה במשמעות זו תלויה תמיד בציון כיוון. מתיאור גבולותיה של נחלת בנימין עולה כי ישנן:

- שלוש כתפיים בגבול הצפוני של נחלת יהודה (שהוא הגבול הדרומי של נחלת בנימין) (יהושע ט"ו, ה-א): כתף היבוסים מנגב היא ירושלים; כתף הר יערים מצפונה היא כסלון; כתף עקרון צפונה.

- שתי כתפיים בגבול הצפוני של נחלת בנימין (שהוא הגבול הדרומי של נחלת אפרים) (יהושע י"ח, יב-ג): כתף יריחו מצפון; כתף לוזה נגבה היא בית אל.

- שלוש כתפיים בגבול הדרומי של נחלת בנימין (שהוא הגבול הצפוני של נחלת יהודה) (שם, טז-ט): כתף היבוסים נגבה; כתף מול הערבה צפונה; כתף בית חגלה צפונה.

לא נעסוק במסגרת זו בזיהוי הטופוגרפי המדויק של כל אחת מן הכתפיים, אך ברור שלפנינו יחידה שבטית המוקפת מכל עבריה בכתפיים המגדירות באופן מדויק את גבולותיה: בדרום – כתף היבוסים; בדרום-מערב – כתף הר יערים וכתף עקרון; בדרום-מזרח – כתף מול הערבה וכתף בית חגלה; בצפון – כתף לוזה; בצפון-מזרח – כתף יריחו.

נמצאנו למדים שלפי הבנה זו, משמעות הכתוב היא שהקב"ה בחר לשכון בין גבולותיה המוגדרים של נחלת בנימין כולה, שהיא נחלת שכינה, ועצם בחירתה של נחלה זו והשראת שכינה בה מייחדת את שבט בנימין מיתר השבטים.

פירוש נוסף למילים אלו מוצע ברש"י:

"ובין כתפיו שכן – בגובה ארצו היה בית המקדש בנוי, אלא שנמוך עשרים ושלוש אמות מעין עיטם, ושם היה

7 הרב י' אליצור, "מהו כתף והיכן 'כתף ים כנרת קדמה'", על אתר ד-ה, ע' 41 ואילך. תמצית הדברים מובאת בגוף שיעורנו.

5 בישעיהו ה', א "ידיד" הוא שם תואר לקב"ה, וכך מפורש בספרי על אתר.

6 הספרי (דברים שני; וראה גם מנחות נג ע"א) קושר בין הופעות שונות של המלה ידיד: "ששה נקראו ידידים. הקב"ה נקרא ידיד שנאמר (ישעיהו ה') 'אשירה נא לידידי', בנימין נקרא ידיד שנאמר 'ידיד ה' ישכון לבטח עליו' (דברים ל"ג, יב), שלמה נקרא ידיד שנאמר 'יקרא את שמו ידידיה – וה' אהבו' (ש"ב י"ב), ישראל נקראו ידידים שנאמר 'נתתי את ידידות נפשי בכף אויביה' (ירמיהו י"ב), בית המקדש נקרא ידיד שנאמר 'מה ידידות משכנותיך' (תהילים פ"ד), אברהם נקרא ידיד שנאמר 'מה לידידי בביתי' (ירמיהו י"א). יבוא ידיד [זה שלמה] ויבנה ידיד [זה בית המקדש] בחלקו של ידיד [זה בנימין] לידיד [זה הקב"ה] ויבואו בו ידידים [אלו ישראל] בני ידיד [זה אברהם]".

כראש הבולט בין הכתפיים. רש"י (שהובא לעיל) וראשונים נוספים מביאים את דברי הגמרא (זבחים נד ע"ב), המנמקת את מיקומו הנמוך מעט של בית המקדש בפסוק שבו עסקנו:

"דרש רבא: מאי דכתיב 'וילך הוא [=דוד] ושמואל וישבו בניות... ברמה' (שמ"א י"ט, יח)? וכי מה ענין ניות אצל רמה? אלא שהיו יושבין ברמה ועוסקין בנויו של עולם. אמרי, כתיב 'וקמת ועלית אל המקום' (דברים י"ז, ח), מלמד שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל, וארץ ישראל גבוהה מכל הארצות. לא הווי ידעי דוכתייה היכא [לא ידעו היכן מקומו]. אייתו [הביאו] ספר יהושע. בכלהו [בכולם] כתיב 'וירד', 'ועלה הגבול', 'ותאר הגבול'. בשבט בנימין 'ועלה' כתיב 'וירד' לא כתיב. אמרי: שמע מינה הכא הוא מקומו. סבור למבנייה בעין עיטם דמדלי [סברו לבנותו בעין עיטם, שהוא גבוה], אמרי: ניתתי ביה קליל [אמרו: ננמיכנו מעט], כדכתיב 'ובין כתפיו שכן' (דברים ל"ג, יב)."

דברי הגמרא תואמים את דברי הספרי (דברים שנד) "מה שור זה אין בו נאה מכתפיו, כך בית המקדש גבוה ונאה מכל העולם", כלומר: כתפי השור הן המקום היותר גבוה, וראשו ביניהן – וכך גם בית המקדש.

ג. משמעות השראת שכינה במקום נמוך

לאחר שלמדנו שהקב"ה בחר להשרות את שכינתו בנחלת בנימין ועמדנו על ייחודה הטופוגרפי, ברצוננו לבחון את משמעותו הרוחנית של מיקומם הנמוך של העיר והמקדש ביחס לגבעות הסובבות אותם.

בשלושת הנושאים הללו עסקנו בשיעורנו בשנה שעברה¹¹ וכאן נסכם בקצרה את עיקר מסקנותינו.

מיקומה של ירושלים

לגבי משמעות מיקומה הנמוך של ירושלים, הבאנו שלוש הבנות עיקריות:

- א. משמעות נמיכות העיר מבטאת את פגיעותה ותלותה בקב"ה ומגדילה את התגלות ה' עליה.
- ב. נמיכות העיר מסמלת את ענוותנותו של הקב"ה.
- ג. העובדה שהעיר ממוקמת במקום נמוך, באה לבטא את העובדה כי "לית אתר פנוי מניה". כלומר, אין מקום פנוי מנוכחותו של הקב"ה. גם המקום הנמוך, ואולי דווקא המקום הנמוך מחדד נקודה זאת.

מיקום המקדש

בשיעור בשנה שעברה, העלנו אפשרות כי מיקומו של המקדש בא לתקן את חטאם של בוני מגדל בבל. לכאורה, ישנו דמיון בין המבנים: שני המבנים נבנו כדי לעשות 'שם'. ואולם, בעוד שמגמת בוני המגדל הייתה לעשות לעצמם שם, מגמת המקדש הינה לעשות שם לקב"ה. מיקומם של המבנים מדגיש את ההקבלה הפוכה: אמנם בשני המקרים ישנו מגדל גבוה, אולם

דעתו של דוד לבנותו, כדאיתא בשחיטת קדשים (זבחים נד ע"ב) 'אמרי ניתתי ביה פורתא' [אמרו: נעשהו נמוך מעט ונבנהו בירושלים שהוא למטה כדכתיב 'כתפיו' ולא כתיב ראשו (רש"י שם)], משום דכתיב 'ובין כתפיו', שכן אין לך נאה בשור יותר מכתפיו.⁸

באותו כיוון מרחיב רבנו בחיי שם:

"וטעם 'בין כתפיו' ולא אמר על ראשו, לפי שבית המקדש אינו גבוהה ההר ממש אלא למטה מעט נמוך...".

לפי הבנת רש"י ורבנו בחיי, המילים "בין כתפיו" אינן מתייחסות לנחלת בנימין כולה על גבולותיה, כי אם למקומו של בית המקדש, שאינו בנוי בנקודה הגבוהה ביותר על ההר אלא בנקודה נמוכה יותר בין כתפיים או לכל היותר לעיר ירושלים (ראה רש"י ד"ה כל היום).

בצורה דומה מפרש גם האברבנאל על אתר "לכן תהיה השגחת השם יתעלה וברכתו תמיד על ירושלים, וכמו שנאמר 'והיו עיני ולבי שם כל הימים' (מ"א ט"). מדבריו עולה האפשרות כי הפסוק עוסק בירושלים עצמה.

נוכל לסכם אפוא כי מן ההיבט הגאוגרפי עשויות המילים "בין כתפיו שכן" להתייחס לשלושה מעגלים: נחלת השבט כולו, ירושלים ובית המקדש. ביחס לכל אחד מן המעגלים הללו יש לברר מהן הכתפיים.⁹

ביחס לנחלה כולה כבר הוכחנו כי ניתן להתייחס לכתפיים כאל גבולות הנחלה, והערנו כי מבחינת טופוגרפית הכתף היא שטח מוגדר ביותר: מקום מוגבה ובו מדרון תלול. על כך יש להוסיף נקודה כללית יותר, והיא שסביבות נחלת בנימין גבוהות יותר מן הנחלה עצמה (לכיוון צפון ולכיוון דרום), כלומר, נחלת בנימין כולה נמוכה מנחלת אפרים שמצפון לה ומנחלת יהודה שמדרום לה.¹⁰

ביחס לירושלים והמקדש, הכתפיים הן הגבעות המקיפות את ירושלים: במזרח ובצפון – הר הזיתים והר הצופים; במערב – הגבעה המערבית (אזור הר ציון והרבעים היהודי והארמני של היום); ויותר מערבה – אזור משכנות שאננים וכו'.

כיוון שהגבעות הסובבות את העיר והמקדש גבוהות מהם, נמצא בניין המקדש מזדקר מבין הכתפיים הבולטות סביב לו,

8 לא ניכנס במסגרת זו לסוגיית זיהוי עין עיטם, מיקומו וגובהו הדורשת הרחבה רבה.

9 אמנם, בפשט מאוד קשה להוכיח כי המלה כתף מכוונת למספר פירושים, ואם לפירוש אחד אז להבנה אחת ולא לאחרת. בסופו של דבר הצעתנו לזיהוי הכתפיים מבוססת במדה רבה על המדרשים, ובמדה מסויימת על המציאות הטופוגרפית. אך, ייתכן גם כי בעצם העובדה שהתורה לא הגדירה במדויק מהי המשמעות הגיאוגרפית של הכתפיים, היא נתנה אפשרות להבין כי ישנם כמה מעגלי קדושה שיכולים להיות מוגדרים ככתפיים - הפנימי הוא המקדש, החיצוני יותר הוא העיר ירושלים והגדול ביותר אלו גבולות נחלת בנימין כולה.

הבנה זאת תואמת את מגמת המשנה במסכת כלים בפרק א המתארת עשרה מעגלי קדושה היוצאים מקודש הקודשים ומתרחבים להיכל, לעזרה, להר הבית, לירושלים ולארץ ישראל כולה ואכמ"ל.

10 וכמוכן, הנחלה הולכת ומשתפלת לצד מזרח ולצד מערב: לכיוון ים המלח ולכיוון הים התיכון.

11 תולדות השראת שכינה (ד) דור הפלגה ומגדל בבל כהיפוכו של המקדש http://www.etzion.org.il/vbm/archive/12-jeru/13toldot_d.doc

באחד הוא נבנה על ראש ההר, ואילו המקדש נבנה במקום נמוך. נקודה זו מדגישה את ההבדל העקרוני שבין שני המבנים.

ה. התגלות הר סיני-תיקון למגדל בבל.

הרב צבי יהודה קוק¹² רואה במעמד הר סיני תיקון לחטא דור הפלגה. רצון בוני המגדל לעשות שם לעצמם משכחת את עשיית השם לקב"ה, ואילו עמידת בני ישראל למרגלות ההר הביאה לשלילת הנכריות. בני ישראל עומדים בתחתית ההר ואילו בוני המגדל עומדים עליו ובעזרתו רוצים להעפיל לשמים.

לעתיד לבוא ישכנו ירושלים והמקדש במקום גבוה

בחלק זה, נסינו להראות כי לעתיד לבוא, ההרים ימוטו, אך הר ציון יהיה נכון ויציב. ראינו כי כמה נביאים מתייחסים למציאות עתידית שבה יהיו הר בית ה' והמקדש במקום גבוה מאוד. משמעות השינוי היא שלעתיד לבוא לא יהיה כל פער בין המציאות הרוחנית והמציאות הפיזית: המקום הגבוה מבחינה פיזית יהיה גם המקום המשמעותי מבחינה רוחנית, ולהפך. במציאות העתידית תתבטל השניות בעולם, והאחדות הא-לוהית תתגלה בו.